

Európaiság – közép-európaiság

KARIKÓ SÁNDOR

Az európaiság – miként a közép-európaiság – elsősorban nem földrajzi, jogi, politikai és vallási, netán valamilyen mennyiséget kifejező fogalom, hanem sajátos szellemi-erkölcsi értéket tartalmazó eszme, minőséget képviselő történelmi képződmény. Jacques Morraine szóhasználatával élve „*une communauté de destins*”, azaz sorsközösség vállalása, mely egy korszak egészét, teljességét képes kifejezni, magába sűríteni.¹ S mint ilyen, e téma kutatásában igazából nem is a már ismert s elfogadott történet- s vallástudományok, a politológia, a földrajz- és a jogtudományok illetékesek, hanem az e téren kevésbé megszokott s természetesen tűnő tudományok s szellemi foglatosságok, mint például a filozófia, az etika, a szociálpszichológia s a szociológia. Nem arról van szó, hogy nem fontosak az elsőként felsorolt tudományok, de arról igen, hogy például a filozófia és az etika még kevésbé hallatta szavát e témában, miközben joggal feltételezhetjük, a filozófiai és etikai összefüggések legáltalánosabb szinten értelmezhetik, illetőleg egységes rendszerbe ötvözhetik az említett szaktudományok részeredményeit. A filozófiai elemző munkákra, illetőleg a filozófusi megállapításokra égetően szükségünk van, részben azért, hogy új szempontokat nyerjünk, részben pedig a régi ismereteink megalapozása céljából.

Az alábbiakban azt szeretném érzékeltetni, hogy az európaiság és a közép-európaiság fogalmának s lényegének vizsgálatában –valamelyest csökkentve a filozófia ezirányú adósságát – milyen filozófiai és etikai természetű gondolatokat s tanulságokat célszerű és kívánatos figyelembe vennünk.

Az európaiság mint az individuum méltósága

Noha kétségtelen, a korai kereszténységnek, ahogyan Márai Sándor fogalmaz: a „*vívódo kereszténységnek*” kitörölhetetlen szerepe volt az európai népek, nemzetek együvé tartozásának kialakításában, a kereszténységnek az európai identitással való megfeleltetésében,² mégis az európaiság *par excellence* kifejlődése a polgári korszak és a reneszánsz létrejöttének eredménye. Az európaiság akkor születik meg, mikor Európa (de nem mint a civilizáció szempontjából a legrégebb kontinens!) kitüntetett kultúrává vált, amikor ennek a kontinensnek „*történetei vannak*, (melyben az egyes individuumok – a szerző) *a történelem szereplőinek tudták magukat. Európa történeteinek ugyanis az a sajátosságuk, hogy embercsinálta történetek. Európa Machiavellitől kezdve minden mítoszt történelemmé változtat. Az európai csodákat emberek teremtik.*”³ Kialakul az alkotó, a hősies polgár, ki felépíti Európát mint mintaadó kontinenst, mint a Nyugat kultúráját, mint

remekművet, „*mely – szögezi le Márai – a legnemesebb életformát adta az emberi világnak.*”⁴ Márai Sándor lelkesedése indokolt, ugyanis történelmi tény, hogy az újkori európai individuum valóban megszabadul minden addigi társadalmi kötöttségtől: a születés, a rend, a tulajdon, a vallás, a foglalkozás, a nemzeti hovatartozás kötelmeitől. Minden ember szabadon születik, elvileg minden lehet belőle. Azzá válik, amivé teszi, amivé tudja magát teremteni. Megjelenik a sokféle készséggel s képességgel, felelősséggel, erkölcsi tartással megáldott egyén, az autonóm individuum, a gazdag egyéniség. Aki hisz önmagában és saját jövőjében, a szűkebb-tágabb környezete formálásában. Ahogyan Milan Kundera mondja: „*Istenből Deus absconditus lesz, az emberből a mindenek alapköve, (...) tisztelet az egyén, az egyén eredeti gondolatai iránt, (...) és a jog a sérthetetlen magánélethez.*”⁵

Ebben az értelemben az európaiság egyenlő az individuum tiszteletével, méltóságával s szabadságával. Az individuum autonómiájának történelmi kivívása rendkívüli jelentőségű s hatású fejlemény. Eljött az a korszak, melyben „*senki nem uralkodhat rajta (tudniillik az individuumon – szerző). Sokan próbálkoztak ezzel, de nem megy nekik. Túl erősek ehhez az európai egyének. (...) Az európaiak csak erősítsék önmagukban a személyiséget, ez az ő erősségük.*”⁶ Az individuumok ezentúl úgy vélik s érzik, nekik „*valamilyen küldetésféle megbízásuk és szerepük van a világban, s ezt a megbízást az európai sorstól kapták örökségbe.*”⁷ Az erős személyiség és a küldetéstudat együtt kultúrát, becses szellemi erőt is jelent. A szellem azonban nem azt a tartalmat foglalja magában, amit első pillanatra gondolnánk. Hamvas Béla ezzel kapcsolatos figyelmeztetése ma is aktuális: „*A szellem nem tudás, nem intelligencia, nem műveltség, nem okosság, a szellem a világelemek közül az egyetlen, amely számára nincs lebetetlen, amely bármit akar, meg tudja tenni, (...) a szellem a világelemek közül a teremtő.*”⁸

Nyilvánvaló, az individuumnak ez a méltósága, tisztelete, autonómiája s teremtő ereje nem a véletlen műve. Nagyon is meghatározott gazdasági-társadalmi folyamatok eredménye. A tőke történelmi színrelépésére kell gondolnunk. A filozófia igen korán felismeri, hogy a tőke az, amely létrehozza az egyetemes ipart és értéktermelést „*a természeti és emberi tulajdonságok általános kiaknázásának egy rendszerét, (...) melyben a munkafajták, termelésfajták egyre bővülő és átfogó rendszerének (...) a szükségletek egyre bővebb és gazdagabb rendszere felel meg. (...) Innen ered a tőke nagy civilizációs-befolyása: az, hogy olyan társadalmi fokot termel, amelyhez képest valamennyi korábbi csak mint az emberiség lokális fejlődése jelenik meg, (...) a tőke szigorú fegyelme révén, amelyen az egymást követő nemzedékek ámentek, az általános serényység az új nemzedék általános birtokává fejlődik.*”⁹ A tőke történelmi diadala tehát nem más, mint a gazdaság, annak soha nem tapasztalt dinamikája, melynek révén a polgárság csodálatosabb remekműveket, alkotásokat hozott létre, mint amennyit az ókor és a középkor együttesen produkált. Megszületik a világpiac, a világkereskedelem, a világtörténelemben való látás- és értékelésmód készsége s képessége. A tőke természetes terjeszkedése, civilizatorikus hatása „*agyonvágja*” az időt és a teret. Pontosabban : az idő feloldja a teret. Példával élve: a tőke előrenyomulásával Liverpool és Delhi közelebb kerül egymáshoz, mint a középkorban két szomszédos falu. S bekövetkezik az a változás is, amely a konkrét ember, az individuum helyzetére s jelentőségére vonatkozik. Kialakul ugyanis az individuum rendkívül precíz, fegyelmezett s szorgalmas munkája, munkakultúrája, kreatív s vállalkozáskezdeményező affinitása, képessége.

Azt hiszem, ez a hajlandóság és képesség hozza létre a Nyugat kultúráját, azaz az európaiság alkotó és hősies vonását. Azt a tartalmi jegyet, s bizvást mondhatjuk, minőségi értéket, melynek megvalósítását Közép-Európának is ajánlatos lenne megvalósítania – legalábbis meg kellene azt kísérelnie.

A közép-európaiság mint méltóság hiánya?

Közismert történelmi tény, hogy Közép-Európában, a „Köztes-Európában” a polgári létforma megkésvé, egyenetlenül és torz gazdasági és társadalmi suktúrában fejlődhetett ki. A polgári átalakulás lassan és ellentmondásos folyamatban zajlott. A tőke mozgása, dinamikája s produktivitása messze elmaradt a Nyugathoz képest. A polgári társadalom kiépülése Európa e régiójában nem „tisztá” formában, nem szerves módon következett be. Ily módon csöppet sem csodálkozhatunk azon a következményen, hogy a polgári korszak – európaiságot szimbolizáló – alkotó és hősies értékei s reflexei sem tudtak igazán (hatásában és terjedelmében) kibontakozni. S nem feledkezhetünk meg arról a geopolitikai tényezőről sem, hogy az itt élő népek, nemzetek különböző nagyhatalmak szorításában vagy fennhatóságuk alatt voltak kénytelenek fennmaradni. Ezért a közép-európai polgár számára a szabadság és a függetlenségi vágy nem egy eszme, öntudat, szent elv vagy kulturális produktum, képződmény formáját öltötte, mint Nyugaton, hanem „*sui generis adottság, (...) valami ősi, elsődleges, (...) valóban élmény.*”¹⁰ Közép-Európában a „*Nyugat intenzív gazdálkodását nemcsak nem valósítják meg, hanem ezzel szemben erkölcsi ellenállást tanúsítanak. (...) A termelés nem ésszerű, nem is értelmes, nem a valószínűsége épül, hanem a szerencsére. (...) (a polgár – a szerző) önmegelégedésének illúzióját fontosabbnak tartotta, mint gyarapodását.*”¹¹

Azt hiszem, a közép-európaiság lényegét nehezebb meghatározni, mint az európaiság fogalmát. Ennek oka feltehetően az ellentmondásos polgári lét, a kevésbé átlátható társadalmi-gazdasági viszonyrendszer. Az mindenesetre bizonyos, hogy Közép-Európában nem tudott kialakulni a – Nyugatra jellemző – „legnemesebb életforma”, nem jött létre küldetéstudat, erős öntudat s vállalkozási kedv, magas színvonalú termelési kultúra. Ezzel szemben a politika erőszakosan belenyúlt a gazdaságba, és szabad folyást engedett a szubjektív érzületeknek, indulatoknak és érdekeknek – a szigorú racionalitások és gazdasági törvényszerűségek érvényesítése helyett. Esterházy Péter jegyzi meg egy keresű tapasztalatokat hozó közép-kelet-európai utazása kapcsán: „*ahhoz, hogy technikai jellegű ügyeket (pénzbevitel, jegyvétel) intézhessek, folytonosan, akarva-akaratlan emberi viszonyokba kellett keverednem. Európában ma ez nem így szokás. Sőt: ott az emberi viszonyokat oldjuk meg technikailag.*”¹² Tehát a társadalom alrendszerei (kiváltképpen a gazdasági szféra) nem a maguk belső törvényszerűségei s átlátszó ésszerűségei alapján, hanem politikai összefonódások és sanda törekvések mentén működnek.

A több évszázados függetlenségi küzdelem s az állandó alkotmányjogi tusa kialakított egy másik jellemző vonást is. Tudniillik a folytonos elvcséret, elvtelenséget, meggyőződés nélküli alkalmazkodást. A nagyhatalmak által szorongatott léthelyzet kialakította a polgár konformizmusát, az évszázadok során igazságtól „vérvé” vált az állandó igazodás másokhoz. A közép-európai polgár „*Elvtelen, nem szellemhiányból,*

kényelmességből, vagy szérszélyből, hanem inkább kényszerből."¹³ Ez az alkalmazkodási kényszer csak tovább mélyült a XX. század közepétől a szovjet minta hatásaként. Közép-Európa országaiban a szovjet típusú államszocializmus mutációi jöttek létre, amely mint elvetélt kísérlet „*Szolgalelkűséget, felelőtlenséget táplált. (...) A felelőtlenség melegágyának bizonyult ama rendszer és ama mentalitás, amely a döntéseket, a konfliktusok kihordását és megoldását az egyénen kívül behozta.*"¹⁴ Így válik általános tendenciává a megalkuvás, más szóval a konformitás. Az a jelenség, melynek lényege, filozófiailag kifejezve: „*Az Én elsüllyedése az Akárkiben*"¹⁵ S miért veszélyes fejlemény ez témánk vonatkozásában? Azért, mert az individuum tisztelete s méltósága helyett itt – nem nehéz belátnunk – az individuum kiüresedése, jelentéktelenné zsugorítása történik meg. Az individuum hangsúlytalanná s méltatlanná válik. A konformista polgár „*lényének eredeti fajsúlyát visszavonhatatlanul elveszti és nem lehet számottevő ember többé, (...) bármit mond és tesz, sühlyalan, mintha semmit sem tett és mondott volna. A megalkuvás az ember komolyságáról való leköszönés. Egyetlen lépéssel annyit vesz, amennyi helyrehozatalának egész élete nem elég.*"¹⁶

Sokan írtak például a kádári Magyarország „*nagymérvű konformizmusáról*"¹⁷, de azt hiszem, nem járunk messze az igazságtól, ha azt nem magyar speciilitásként értelmezzük. Az egész közép-európai régió általános alkalmazkodási mintájáról van szó. A konformizmus erőteljes és természetes megnyilvánulása a közép-európaiság markáns jegye.

Az európaiság – mint láttuk – az individuum méltóságát s autonómiáját fejezi ki, amely nagymértékben serkenti a vállalkozói és teremtői hajlamot s képességet. Mindezek hatására előáll egy imponáló termelési kultúra, a társadalom alrendszerei pedig a szigorú racionalitás alapján működnek. Viszont a közép-európaiság az individuum szabadságfokának alacsony szintjét hozza, s ezen a fokon az egyes polgárok a maguk találékonyosságát nem a gazdaság fejlesztésében s az egész társadalmi élet ésszerűbb megszervezésében, hanem a mindenáron való alkalmazkodásban kamatoztatják. S ennyiben a közép-európaiság nem az individuum méltóságát, hanem méltatlan, alávetett helyzetét jelenti.

Amikor az „európai” és a „közép-európai” hajba kap

Roppant izgalmas kérdés, miként viszonyul egymáshoz a kétfajta történelmi-társadalmi státuszban lévő individuum: a nyugati és a „köztes” régió polgára? A problémát sokoldalúan kellene megvizsgálnunk, itt azonban elégedjünk meg egyetlen „szélet”, az erkölcs nézőpontjának kiemelésével. A föl- és az alulértékelt individuum hogyan tekintsen egymásra akkor, amikor valamilyen kapcsolatba kerülnek?

a) Először sörörjünk házunk táján, vagyis a közép-európai polgárnak milyen erkölcsi tartalmú szempontot s követelményt célszerű s kívánatos figyelembe venni?

A közép-európai sorshelyzet – megtapasztalhattuk – túlzott alkalmazkodási kényszert s egy megrendült nemzeti identitást alakított ki. Minderre sajátos moralizáló historizálással válaszolt az individuum. A moralizáló historizálás sajátos erkölcsi végetlet takar: önmagunkat, túlfűtött érzelmekből kiindulva, fölmagasztaljuk (morális megdicsőülés), miközben a Nyugatot próbáljuk elszámoltatni, felkorbácsolatva

lelküismeretét (morális zsarolás). Magyar példával élve, sokak számára ismerős lehet az alábbi érvelés és követelőzés: „*mi különleges nemzet vagyunk, (...) Európa hálával és köszönettel tartozik nekünk történelmi szerepünkért. Európa – azaz a Nyugat – számtalanszor elárult és cserbenhagyott bennünket, de most, a század végén már itt az ideje, hogy felébredjen a Nyugat lelkiismerete és kompenzáljon bennünket történelmi keserveinkért és jelenlegi elmaradottságunkért.*”¹⁸ Azt gondolom, erkölcsi ellenállást váltunk ki a Nyugat részéről. Réalisan nézve, nem várhatjuk, hogy a Nyugat tárt kapukkal fogadjon bennünket, köztes európaiakat. „*A történelem (...) nem olyan – figyelmeztet Németh László –, mint a hój, amelyből a bentes a kírakatába malacot farag. Az székla.*”¹⁹ Vagyis nem a történelem igazodik hozzánk, hanem nekünk kell alkalmazkodni hozzá. Oly módon, hogy megszabadulunk előítéleteinktől, tévhiteinktől, rögeszméinktől és indulatainktól, s megpróbáljuk önkritikusan értékelni saját nemzetünk történelmi helyét s szerepét. Amikor például mi, magyarok keressük az európai unió csatlakozás útját-módját, nem tehetünk úgy, mintha a magyarság az európai vérkeringés állandó s szerves tartozéka, „szent védőbástyája” lenne, mint akinek tehát nem visszatérnie kell Nyugathoz, „csupán” elfogadtatni ősi jussát. Ez a moralizáló érvelés megfeleldezik például arról az „aprócska” történelmi tényről, hogy Magyarország – miként Közép-Európa többi állama – közel fél évszázadon át a szovjet érdekszféra uralma alatt állt, amely csak tovább gyöngítette a fejletlen polgári létformát, az individuum öntudatának s autonómiájának érvényesülését. S szembe kell néznünk egy másfajta morális illúzióval is, azzal tudniillik, hogy a Nyugat önzetlenül, nemes felebaráti erőszeltől fütve megsegít és felemel bennünket. Azonban a magyar történelem – sajnos – sok fájó példát ismer arra, hogy neves történelmi személyiségeink egész sora táplált illúziót a Nyugat magatartása iránt. Sokan bíztak a Nyugat jóhiszeműségében és segítőkészségében, s abban, hogy figyelembe veszi a magyarság érdekeit. A többszöri csalódás kijózanítóan kell hogy hasson: mihamarább s végérvényesen rá kell döbbenünk, elsősorban magunkra számíthatunk. Nekünk kell kikínlódni, megszenvedni az európaiságra jellemző politikai s gazdasági kultúrát s mindazokat az erkölcsi erényeket, melyek az individuum kifejlődését, az egyén tiszteletét, méltóságát és autonómiáját hozzák létre.

b) Nyilvánvaló, erkölcsi mércét s követelményt a Nyugattal, Európával szemben is indokolt felállítanunk.

Induljunk ki abból a sajnálatos fejleményből, hogy az európaiság két tartópillére, tehát a társadalmi-gazdasági dinamika, valamint az individuum szabadságának s méltóságának eszméje az idők múlásával „*nagyvási hóborttá változott, Európa megmámorosodott attól a képességétől, hogy mindig valami újat tud kitalálni, megfélbolydott a hagyomány folyamatos felrúgásába, saját mindenhatóságának mítoszába.*”²⁰ Régi igazság, hogy az individuum megdicsőülése csupán egy lépésre van önnön szerepének túlértékelésétől, illetőleg a nem kifejlett nemzetek, népek, csoportok, individuumok történelmi jelentőségének alábecsülésétől. Az a történelmi tény, hogy létezik például közép-európai polgár, semmiképpen nem jelentheti azt, hogy a Nyugat lenézheti, megalázhatja ezt a „másságot”. Ezzel kapcsolatban újfent forduljunk Márai Sándorhoz. Élesen és pontosan fogalmaz: „*Micsoda bűvöletben élünk mi? (...) Nyugat, a Nyugat! – lhégtük. Igen, volt egy Nyugat, amely nevelt. Még ismertem, emlékezem rá. De ez a*

Nyugat – a kontinensről beszélek! – milyen joggal kényszeríthet engem arra, hogy fogyatékosági érzéseim legyenek? Sem szellemi, sem morális jogom nincs többé erre. Hol az a szellemi vagy morális jogom, amivel a Nyugat ma megkövetelheti tőlem, a keletitől, hogy hajbókoljak előtte?²¹ Azt hiszem, manapság, az európai uniós csatlakozás aktualitása ismételten felveti Márai figyelmeztetését. Erkölcsi szempontból csöppet sem indokolt, hogy a Nyugat úgy lépjen fel a közép-európai népekkel, államokkal s polgárokkal szemben, hogy azokban kisebbségi érzést és konformista hajlamokat váltson ki. Szerencsétlen s megalázó dolog lenne, ha a Nyugat a csatlakozni kívánó közép-európaiakat valamiféle göggel, magasabbrendűségi érzéssel, netán arroganciával fogadná.²² Be kell látnia, hogy a „Köztes-Európa”, a maga visszamaradt társadalmi szerkezetével, megkésett s torz fejlődésével, gyöngye polgári státuszával s identitástudatával igenis értéket, markáns történelmi jelenlétet, sajátos kultúrát képvisel, amely nem más, mint – Gáll Ernő szép megfogalmazásával élve – a „sajátosság méltósága”. A középeurópai individuum számára a nyugat-európai társánál keserűbb történelmi sors adatik meg. Ám éppen ezért áll nálunk igen nagy becsben az emberi méltóság. Ha már a valóságban jelentősen csorbul az individuum tisztelete, autonómiája, legalább a tudatban, a hitben, a reményben, a nevelésben váljon különösen fontossá, magasan jegyzett értékévé, mintául felállított erénnyé „a fejtartásban, az évmilliók alatt kiegyenesedett emberi gerinc tartásformájában kifejeződő ethosz.”²³ Igen, a sajátosság méltósága – ebben az összefüggésben – azt jelenti, hogy ez a történelmi és politikai erők által meggyötört s megalázott középeurópai individuum legalább kívánja, szomjúzza s akarja a „fölbetett fejű ember”²⁴ ideálját. Erkölcsi szempontból a méltóság oszthatatlan és egyenlő. Vagyis nincs teljes és kevésbé teljes méltóság, a nyugat-európai és a közép-európai individuum méltósága egy s ugyanaz. A nyugat-európai „individuum” és a közép-európai „sajátosság méltósága”, noha gyökerében más társadalmi státuszra vonatkozik, azonos erkölcsi tartalmat, erényt s értéket fejez ki.

Számomra nyilvánvaló, az európaiság és a közép-európaiság mint eszmény s erkölcsi követelmény csak közelíthet egymáshoz. Legalábbis reménykedem abban, hogy ne távolodjanak egymástól. A közeledés útja nem kevésbé világos, természetesen az erkölcsök változásában. A Nyugat, az „európai” küzdje le felsőbbrendűségi tudatát s magatartását, mindenhatónak tűnő szerepkörét, a közép-európai individuum pedig szabaduljon meg kisebbségi érzületétől s reflexeitől. Egy ponton összeér, pontosabban: össze kell, hogy érjen az individuum méltósága és a „sajátosság méltósága”. Abban tudniillik, hogy az emberi nemhez – éljen az individuum bárhol – méltatlan a megalázott helyzet. És hogy nincs elsőrendű és másodrendű polgár. Csak ember, kit megillet a tisztelet s a méltóság.

Jegyzetek

1. Spengler, O.: *A Nyugat alkonya*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1994. I. k. 69.o.
2. Delanty, G.: *Social Theory and European Transformation: Is there a European Society?* Copyright Sociological Research Online, vol. 3. no. 1. 1998. 4,7-es pont
3. Heller Ágnes: Európa, Európa, In: *Európai integráció – Európai filozófia*, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Szeged, 1999. Szerk.: Csejtei Dezső és Laczkó Sándor. 21–22.o.
4. Márai Sándor: *Kassai útjátart*. Helikon Könyvkiadó, Bp. 2000. 48. és az 50.o.
5. Milan Kundera: *A regény művésze*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1992. 177. és 202.o.

6. Konrád György: *Hova megy az írók vonata?* Magyar Hírlap, 2000. aug. 12. 11.o.
7. Márai Sándor: *Európa elrablása.* Akadémiai – Helikon Kiadó, Bp. 1995. 92.o.
8. Hamvas Béla: Az öt génusz. In: *A bor filozófiája.* Életünk Könyvek, Bp. 1988. 60.o.
9. Marx, K.: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.* MEM 46/I. Kossuth, Bp. 1972. 298. és 219.o.
10. Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó.* Universum reprint, Szeged, 1990. 92.o.
11. Hamvas Béla: i. m. 34.o.
12. Esterházy Péter: *Karácsonyi üzenet.* Magyar Hírlap, 1995. dec. 23. 8.o.
13. Prohászka Lajos: i. m. 105-106.o.
14. Gáll Ernő: *A felelősség új határai.* Napvilág Kiadó, Bp. 1999. 211-212.o.
15. Fischer, E.: *A fiatal nemzedék problémái.* Gondolat Kiadó, Bp. 1964. 97.o.
16. Hamvas Béla: i. m. 96.o.
17. Szabó Máté: *Közép-Európa – a tiltakozás kultúrája a rendszerváltás előtt és után.* In: Társadalmi Szemle, 1996/4. sz. 90.o.
18. Ágh Attila: *A demokrácia és a globális fejlődés évszázadai: Reményteljes századvegi keservek Közép-Európában.* In: Múltunk, 2000/1.sz. 8.o.
19. Németh László: *Utazás. Kísérleti dramaturgia.* Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1972. I. k. 374.o.
20. Heller Ágnes: i. m. 28.o.
21. Márai Sándor: *Európa elrablása.* 85-86.o.
22. Dahrendorf, R.: *Miért éppen Európa?* In: Századvég, 1997. Tavasz, 78-79.o.
23. Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága.* Magvető Könyvkiadó, Bp. 1983. 97.o.
24. Uo. Gáll Ernő itt Sütő András fogalmazását kölcsönzi.